

ДО ВИВЧЕННЯ ГУНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Є. Ф. Редіна, О. А. Росохацький

Коло археологічних свідчень про перебування гунів у Причорномор'ї надзвичайно обмежене. Взагалі бою складається з поодиноких знахідок речей і окремих поховань. Пояснення цьому, з одного боку обмеженість часу перебування гунів на цій території, з іншого — складність у виділенні саме гунських елементів із загальної маси кочівницьких старожитностей періоду великого переселення народів. Обмеженість джерелознавчої бази аж ніяк не пов'язане з недостатньою археологічною вивченістю регіону, а відбиває ту загальну нестабільну політичну ситуацію в Степу, коли стан війни і постійне пересування не сприяли залишенню кочівниками слідів свого перебування¹. На кінець 70-х рр. на території України було зафіксовано всього 15 комплексів гунської епохи², при цьому загальної тенденції до збільшення матеріалів в майбутньому не спостерігається. Тому кожна публікація окремих комплексів і знахідок саме гунського часу викликає підвищений інтерес. У цій замітці ми хочемо звернути увагу на раніше не враховані уламки двох «гунських» котлів і кістяній платівці з зображенням грифонів із зібрання Одеського археологічного музею НАН України, знайдених у Північно-Західному Причорномор'ї і донині мало відомих широкому колу дослідників.

У фондах ОАМ зберігається уламок ручки бронзового казана гунської епохи (інв. № 45698, рис. 1, 4). Згідно запису в каталозі Е. Р. Штерна (V⁶ № 2383) цей уламок враховано як можливі дверцята печі (?) або ручка вістаря (?). Зазначене і місце знахідки — Ольвія. Цей фрагмент бронзового виробу поряд з іншими більш коштовними речами був подарований музею головою Одеського товариства історії і старожитностей А. П. Берт'є-Делагардом у 1902 р. У свою чергу, цей уламок він придбав у відомого торговця старожитностями І. Гофмана як виріб, знайдений в Ольвії. Безумовно, враховуючи випадки навмисної фальсифікації місця знахідок з боку І. Гофмана, його ольвійське походження слід розглядати з певною долею сумніву, хоч навряд чи було потрібно наділяти вигаданою легендою фрагмент металевого виробу, що не підлягав чіткій інтерпретації.

Ручка лита, прямокутна, рамкоподібна, розмірами 12,7×14,3 см. Максимальна товщина в верхній частині досягає 1 см. Контури ручки облямовані з зовнішнього і внутрішнього боків рельєфними ребрами (до 1 см з зовнішнього боку). По периметру з зовнішнього боку ручка орнаментована рядами заокруглених виступів-шипів висотою 0,6—0,8 см. У місці з'єднання ручки з корпусом посудини на рівні вінець орнамент виконано у вигляді горизонтального ряду «торочки». Товщина стінок казана становить 0,5—0,6 см.

Ручка належить казану, що входить до окремої групи «гунського типу». Дві цілих посудини цієї форми походять зі Східної Європи — одну знайдено поблизу м. Сиктивкар (Республіка Коми), іншу — біля с. Осока Ульяновської області⁴. Оформлення декору ручки ольвійського казана і ручки казана із с. Осока (рис. 1, 5) ідентичне, що виявляється дещо несподіваним, враховуючи характерні особливості кожного виробу.

Другий уламок казана було знайдено під час розкопок двошарового поселення трипільської і черняхівської культур с. Тимково, Кодимського району Одеської області у 1981 р. (розкопки Н. Б. Бурдо)⁵. Верхній шар пам'ятки, що належить до черняхівської культури, засвідчений розвідками А. Л. Єсипенка⁵, на час проведення розкопок було повністю знято при будівельних роботах. При дослідженні залишків трипільського поселення було виявлено зернову яму, що перетинала трипільське житло (яма № 1, діаметр горловини — 1,3 м, глибина — 2 м). В чорноземному заповненні ями знахідок практично не було, окрім уламка ручки бронзового казана, невеликої кістяної платівки з зображенням грифонів та шматків обмазки трипільського житла, а також кісток тварин, що потрапили до ями в результаті природної засипки.

Ручка бронзова, лита, фрагментована, розмірами 9×10 (рис. 1, 1), товщиною — 1 см, фігурна рамка П-подібної форми була увінчана трьома грибоподібними виступами, з яких збереглися тільки два. З зовнішнього боку контури ручки підкреслено рельєфними ребрами висотою 3—4 мм. Декор ручки з грибоподібними виступами є однією з найхарактерніших ознак казанів

* Автори висловлюють щирю подяку Н. Б. Бурдо, яка люб'язно надала матеріали для публікації.

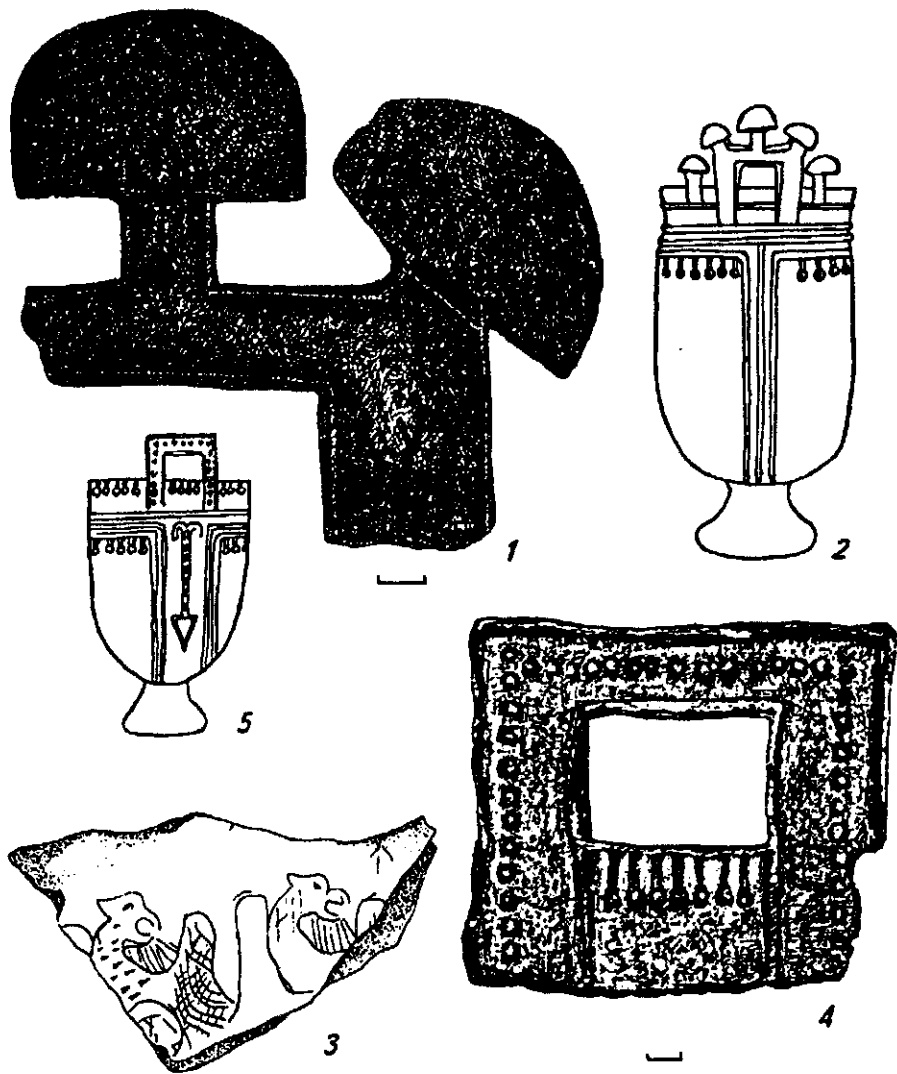

Рис. 1. Гунські старожитності з колекції Одеського археологічного музею: 1 — фрагмент ручки бронзового казана з с. Тимково; 2 — бронзовий казан із с. Шесточи (Молдова); 3 — уламок кістяної плитівки з с. Тимково; 4 — уламок ручки бронзового казана з Ольвії; 5 — бронзовий казан з Деси (Румунія).

«гунського типу». Незважаючи на те, що кількість грибоподібних виступів може змінюватись (3—4), ця ознака є досить сталою і характерною для переважної більшості європейських казанів. І. Ковріг, яка присвятила цій групі виробів спеціальне дослідження, вважає, що казани використовувались як ритуальні посудини, а грибоподібні виступи на ручках символізують стилізоване дерево життя, тим самим нею була підтримана точка зору, раніше висловлена І. Вернером, щодо семантики декору казанів⁶. Н. А. Боковенко та І. П. Засецька в своїй останній, найбільш ґрунтовній праці, присвяченій вказаній категорії бронзових виробів, не заперечують цю думку, але й не наводять інших доказів⁷. Безумовно, враховуючи елементи привабливості цієї гіпотези, з нею легше погоджуватись, ніж сперечатись. На нашу думку, не слід нехтувати в першу чергу виключно практичним призначенням казанів і грибоподібних виступів на ручках та вінцях. Так, користуючись зашморгом з ремінця, накинутим на грибоподібні виступи, можливо було швидко і без особливих зусиль перенести або зняти з вогню розпечену бронзову посудину, а при необхідності, враховуючи масивність заповненого казана, одночасно можна було залучати зусилля кількох осіб.

На основі зіставлень з відомими цілими формами казанів, знайдених в Тертелі, Десах, Шесточи, Капешвольд, Варпалота, не виникає ускладнень при повній реконструкції форми казана з Тимково. Незважаючи на характерні індивідуальні особливості кожного з цих виробів, як вірно

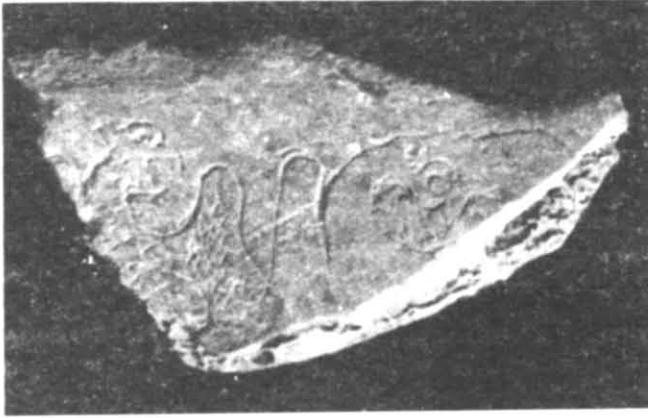

Рис. 2. Уламок кістяної платівки з с. Тимково (фото).

відзначено І. П. Засецькою, їх об'єднує окрім рамкоподібних ручок з грибоподібними виступами, низка загальних ознак: циліндрична форма корпусу з заокругленим дном, лійкоподібна ніжка, високе горло, відокремлене від корпусу кільцевим ребром, наявність вертикальних швів від лиття у двоскладовій формі, присутність вертикальних рельєфних ребер і бокових грибоподібних виступів, а також у ряді випадків характерного орнаменту у вигляді «торочки» і «чарунок»⁸.

Більша частина цих ознак також характерна для групи посудин, до якої належить уламок ольвійського казана, що дає підстави об'єднати їх в одну, II групу, виділену Н. А. Божовенко і І. П. Засецькою для цього типу виробів. При цьому посудини з грибоподібними виступами (типу тимківського казана) віднесені до першого варіанту, а посудини, які не мають таких виступів (типу ольвійської) — до другого варіанту. Але в хронологічному відношенні ця група не підлягає поки що членуванню і датується кінцем IV—V ст.⁹

Територіально найближчим тимківській посудині є казан з Шесточів. Відстань між цими населеними пунктами становить близько 40 км. Ручка тимківського казана повторює форму і декор ручки казана із Деси (Румунія) (рис. 1, 2).

На уламку кістяного виробу з Тимково (8,6×4,5 см), функціональне призначення якого не зовсім зрозуміле (можливо, деталь сідла?), нанесено зображення двох грифонів (рис. 1, 3). На одному з країв платівки, вільному від сколів, помітні сліди шліфування та обробки кістки гострим предметом. На відшліфованій поверхні помітні також численні потертості та подряпини, виникнення яких неминуче при повсякденному користуванні предметом. Зображення нанесено чіткими, глибокими і дещо недбалими лініями. Фігури грифонів вишикувані в один ряд: обрис одного птаха повторює обрис іншого. На уламку, що зберігся, нанесено лише верхню частину зображення. Зображення виконано фас, з розгорнутими крилами і повернутими вправо головами. Дзьоби грифонів хижо розкриті, очі позначено довгастими ямками, вуха вузькі, витягнуті. Простір між дзьобом, шиєю та крилами покрито косими насічками. Залишається незрозумілим, чи це жар виривається з дзьоба, чи борода. Пір'я правого крила зображено кількома перехрещеними лініями, на шиї, грудях пір'я передане трикутними насічками. У грифона, розміщеного праворуч, пір'я немає.

Образ грифона користувався особливою популярністю серед народів Євразії. Образ фантастичної істоти виник у Передній Азії у II тис. до н. е., з часом поширився у культуру населення Месопотамії, Малої Азії, Греції. Згодом через культуру причорноморських скіфів і саків він з'являється у мистецтві скіфів Південного Сибіру і Алтаю, а згодом трансформується у країну хунів. Отримавши новий розвиток в середовищі хуну-гунських племен, образ орлиноголової фантастичної істоти з'являється в численних виробах з металу, кістки, дерева, тканин. Шукати будь-які паралелі в зображенні грифонів на платівці з Тимково та мистецтві азійських хунів навряд чи є рація, оскільки до Північного Причорномор'я гуни прийшли вже в досить зміненому вигляді, увібравши під час шляху на захід культуру численних підкорених племен і народів, значно розгубивши елементи своєї традиційної культури. Але в передачі пір'я трикутноподібними насічками не можна не помітити явне наслідування лусковому орнаменту, що імітує пір'я грифонів, характерного для мистецтва азійських хунів.

В той же час певні аналогії (в передачі пози, розмаху крил, голови, дзьоба, пір'я птаха) простежуються і в мистецтві населення пізнішого часу. Саме такі риси, на наш погляд, поєднують тимківське зображення грифона з зображенням орла на срібній обкладці одного із ритонів дружинного кургану Чорна Могила, що датується другою половиною X ст.¹⁰ Можливо в цьому випадку ми спостерігаємо подальший розвиток образу орлиноголового грифона, який, зазнавши з часом певних змін, посідає одне із провідних місць в мистецтві Київської Русі.

Загалом знахідки часу великого переселення народів із зібрання Одеського археологічного музею не тільки доповнюють кількість відомих раніше матеріалів, за якими можна археологічно простежити загальний шлях просування гунів на захід і окреслити ареал гунської експансії, але і уточнити деякі історико-археологічні реалії. Виявлення казанів «гунського типу» на території

черняхівського поселення поблизу с. Тимково, а також в Ольвії, Неаполі Скіфському¹¹, можна розглядати як одне із безпосередніх свідчень загибелі античних центрів у Північному Причорномор'ї в результаті гуньської навали і часткової, якщо не повної, загибелі в степовій зоні Північно-Західного Причорномор'я пам'яток черняхівської культури.

Примітки

¹ Плетніва С. А. От кочевий к городам // МИА.— 1963.— № 142.— С. 181, 182.

² Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. е.— К., 1985.— С. 98.

³ Засецкая И. П. Погребение у села Кызыл-Адыр Оренбургской области // Древние памятники культуры на территории СССР.— Л., 1982.— С. 72.

⁴ Там же.— С. 159.— Рис. 9, 2; Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 107.— Рис. 4а, 1.

⁵ Єсипенко А. Л. Археологічні розвідки 1952 р. в районі Кодими-Котовськ-Рибниця // МАПІ.— 1959.— № 2.— С. 105.

⁶ Kovrig J. Hunnische Kessel aus der Umgebung von Varpalota // Folia Archaeologica.— Budapest, 1973.— V. XXIII.— С. 95—120.

⁷ Боковенко Н. А., Засецкая И. П. Происхождение котлов «гунского типа» Восточной Европы в свете проблемы хунно-гуньских связей // ПАВ.— СПб., 1993.— Вып. 3.— С. 83.

⁸ Засецкая И. П. Указ. соч.— С. 69, 70.

⁹ Боковенко Н. А., Засецкая И. П. Указ. соч.— С. 83.

¹⁰ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР.— М., 1982.— С. 254, 255.— Рис. 16.— Табл. LXXII.

¹¹ Ачкинази И. В. Фрагмент гуньского котла из Неаполя Скифского // Материалы к этнической истории Крыма.— К., 1987.— С. 207—210.